

мов. Саме в цьому закладі герой-оповідач познайомився з британським художником Джімом, який навчався «мови японської, малайської і трьох говірок Батак, острова Суматри» [3, с. 70]. Спільна симпатія до Сходу інспірувала ідею мандрівки до омріяних країв, але допоки виправа залишалася нездійсненою через брак коштів, друзі шукали Схід у Парижі. Оповідючи про свій досвід перебування в «Японському домі», С. Левинський завжди значну увагу приділяє східним ритуалам і правилам етикету. Скажімо, описуючи зустріч британця з професором Іто, він візуалізує жести привітання: «На японський лад обмінював він з Джімом три поклони, наперед один довгий, а потім два короткі» [Л, с. 73]. У цьому ж нарисі С. Левинський у звичній для нього поетичній манері характеризує японський танець, акцентуючи його відмінність від європейського: «Японці

танцюють раменами і руками. Наші очі звикли шукати у танку плястики, а діставали замість неї майстерно інтерпретовану казку» [3, с. 75].

Висновки. Таким чином, аналіз подорожніх нарисів збірки «З Японського дому» дозволяє зробити висновки про еклектичний стиль есеїстики С. Левинського, яка поєднує характерні ознаки поетичної прози, виразний гумористичний модус і точність та докладність наукового викладу. Тревелогі автора, які за жінровими ознаками тяжіють до оповідань, самобутньо візуалізують такі аспекти японської культури, як традиційний одяг, кухня, музика, танець, міжособистісна взаємодія, а також особливості міжкультурного спілкування. Перспективи майбутніх досліджень вбачаємо в компаративному аналізі прози С. Левинського й С. Яблонської, зокрема їх творів орієнтальної тематики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Габор В. Степан Левинський – письменник-мандрівник: життя між Сходом і Заходом. *Від Везувія до пісоків Сахари. З японського дому. Схід і Захід*. Львів : Піраміда, 2018. С. 7–15.
2. Жиленко І. Таємничий світ Далекого Сходу в нарисах Миколи Байкова і Степана Левинського. *Web of Scholar*. Т. 5. Вип. 1. 2018. С. 3–9.
3. Левинський С. З Японського дому. Львів : Видавнича спілка «Діло», 1932. 158 с.
4. Літературознавча енциклопедія: у 2 т. Київ : ВЦ «Академія», 2007. Т. 2. 624 с.

УДК 821(477).09+398 (477)

DOI <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2022.26.2.42>

ФОЛЬКЛОРНО-МІФОЛОГІЧНА ПАРАДИГМА ОПОВІДАННЯ «СТЕХИН РІГ» ОЛЕКСИ СТОРОЖЕНКА

THE FOLKLORE AND MYTHOLOGICAL PARADIGM OF THE STORY «CAPE OF STEKHA» BY OLEKSA STOROJHENKO

Терехова І.О.,

orcid.org/0000-0002-5630-5175

кандидат філологічних наук,

докторант кафедри української фольклористики імені академіка Філарета Колесси
Львівського національного університету імені Івана Франка

У запропонованій статті розглядаються художні особливості маловідомого оповідання Олексі Стороженка «Стехин ріг» (1861), де окрему увагу приділено дослідженню фольклорних і міфологічних детермінант. Охарактеризовано демонологічні образи водяника, русалки, відьми тощо.

Наголошено на сюжетному зв'язку «Стехиного рогу» з раннім оповіданням Пантелеймона Куліша «Про те, від чого в містечку Воронежі висох Пішевців став» (1840). В обох творах українських романтиків репрезентовано народну оповідь етнографічного характеру. Зокрема, в оповіданні Куліша відтворено історію місцевої пам'ятки Пешевцевого става, який зник через магічну дію материнських сліз. У «Стехиному розі» подано версію походження одного з дніпровських мисів, що оповито ореолом містики та таємничості. Провідним у розглянутих творах є мотив занапащення людської душі нечистою силою. Кулішева героїня Наталка почала передчасно оплакувати свого чоловіка, тому і накликала на себе біду: стала таємничою коханкою нечистого. Стеха так само тужила за померлим нареченим, через що перетворилася на русалку і потрапила до палацу водяника.

У статті доведено, що «Стехин ріг» Олексі Стороженка є оригінальним і новаторським явищем в українській літературі XIX століття, художню довершеність якого визначає фольклорна домінанта.

З'ясовано, що в маловідомому творі письменника спорідненість з усною народною традицією становить контамінація таких художніх ознак: функціонування інфернальних образів; використання магічних метаморфоз (антропоморфний демонологічний образ русалки, на яку перетворилася Стеха, стає зооморфним (обернення русалки на рибу), а згодом і флороморфним), елементів містицизму і таємничості; дидактизм; перемога добра над злом; утвердження справедливості та засудження гріха.

Ключові слова: оповідання, фольклоризм, народний демонологічний персонаж, романтизм, Стороженко.

The proposed article examines the artistic features of Oleksa Storozhenko's little-known short story «Cape of Stekha» (1861), where special attention is paid to the study of its folklore and mythological determinants. The folk demonological images of a merman, a mermaid, a witch are characterized.

Emphasis is placed on the plot connection of «Cape of Stekha» with Panteleymon Kulish's early short story «About what caused Pishevtiv Pond to dry up in the town of Voronezh» (1840). In both works of Ukrainian romantics, a folk tale of an ethnographic nature is represented. In particular, Kulish's story recreates the history of the local landmark Pishevtiv Pond, which disappeared due to the magical effect of the mother's tears. In «Cape of Stekha» there is a version of the origin of one of the Dnieper capes, which is shrouded in a halo of mysticism and mystery. The motif of the decay of the human soul by an evil force is the leading one in the considered romantic stories. Kulish's heroine, Nataalka, began to prematurely mourn her husband, which is why she brought trouble on herself: she became the mysterious lover of the devil. Stekha also longed for her dead groom, which is why she turned into a mermaid and got to the merman's palace.

The article proves that Oleksa Storozhenko's «Cape of Stekha» is an original and innovative phenomenon in Ukrainian literature of the 19th century, the artistic perfection of which is determined by its folklore dominance.

It was found that in the little-known work of this writer, the kinship with the oral folk tradition is the contamination of the following artistic features: the functioning of infernal images; the use of magical metamorphoses (the anthropomorphic demonological image of the mermaid, which Stekha turned into, becomes zoomorphic (turning the mermaid into a fish), and later fluoromorphic), elements of mysticism and mystery; didacticism; victory of good over evil; vindication of justice and condemnation of sin.

Key words: story, folklorism, folk demonological character, romanticism, Storozhenko.

Постановка проблеми. Захоплення старовиною було потужним творчим імпульсом для О. Стороженка. На тлі літературного процесу ХІХ століття здобуває все більшої популярності його романтична проза, в якій яскраво виражено фольклорну доміанту. Так, дослідник А. Шамрай слушно зазначає: «Романтичне сприймання старовини має свої специфічні ознаки, свою філософію, свій особливий кольорит, що так яскраво виявився в творчості західно-європейських романтиків Тіка, Новаліса, Гофмана, визначив у значній мірі літературну манеру Гоголя і через нього вплинув на Стороженка» [13, с. 37].

Попри часові зміни творчість Стороженка і досі не втрачає актуальності, вражаючи передусім своєю багатогранністю: «Майстерність у володінні секретами сміху в усій розмаїтості його відтінків, лірична схвильованість оповіді, поетичність пейзажних картин, художня сміливість в оперуванні міфологічними образами, пристрасна напруженість діалогів, живе, барвисте слово – це ті стильові особливості творів письменника, які не старіють» [12, с. 20].

Серед стороженкового доробку варто виокремити твори, які досі лишаються маловідомими для читацького загалу. До їх категорії і належить романтичне оповідання «Стехин ріг» (1861), вперше надруковане в журналі «Основа».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У 1888 році спробу критичного аналізу «Стехиного рогу» здійснив літературознавець М. Петров, який звернув увагу на його жан-

рову специфіку, визначивши твір як фантастичне оповідання [8, с. 222]. Сучасна дослідниця С. Решетуша, характеризуючи жанрово-стильові особливості романтичної прози Стороженка, в тому числі й оповідання «Стехин ріг», виділила в ній ознаки «химерної традиції»: наявність двох світів (фантастичного і реального, які настільки тісно переплетені, що утворюють одну хроно-топну систему); незвичайні переміщення в часі та просторі; наявність фольклорних елементів, пристуність таких засбів «химерності», як сміх і народна фантастика; застосування всіх видів умовності та ін. [9].

Важливою художньою доміантою оповідання О. Стороженка «Стехин ріг» є безпосередній сюжетний зв'язок з фольклором. Так, Т. Данилюк-Терещук зауважила, що «поринаючи у стихію народного повір'я, митець прагнув осмислити його образну систему та давню символіку. Очевидно, саме тому письменницька увага акцентована на універсальних персонажах народної демонології» [2, с. 49]. Продовжуючи цю думку, дослідниця Л. Віннікова додала, що «Стехин ріг», так само, як оповідання О. Стороженка «Скарб», «Три сестри», «Два брати», «Голка», є літературною обробкою фольклорного сюжету [3, с. 175].

Постановка завдання. Основними завданнями роботи є:

- здійснити цілісний художній аналіз оповідання «Стехин ріг» О. Стороженка;
- виділити основні фольклорно-міфологічні детермінанти в маловідомому творі письменника;

- розкрити особливості функціонування демонологічних образів (водяника, русалки, відьми) у романтичному оповіданні «Стехин ріг»;

- виокремити спільні сюжетні лінії в творі Стороженка і в оповіданні П. Куліша «Про те, від чого в містечку Воронежі висох Пішевців став».

Виклад основного матеріалу. Маловідомий «Стехин ріг» за своїм змістом є художньою інтерпретацією історії про виникнення одного з дніпровських мисів, що пов'язано зі спокусою простої дівчини водяником. Дослідниця Т. Данилюк-Терещук слушно зауважує, що, вдаючись до художніх засобів фольклору, О. Стороженко вибудовує власний сюжет [2, с. 52]. Про це передусім свідчить вступна частина оповідання, де автор-оповідач висловлює своє захоплення фольклором: «Є нагода обдивитися все освячене часом й історією, приглянутися до побуту, до звичаїв і вдачі людности краю, прислухатися до їх мови, до народніх пересудів, пісень, повір'їв і легенд. Перед вами жива книга: читайте її і любуйтеся, перед вами вічно молода природа, свіжа душа народня, істина непідроблена, непідкрашена» [11, с. 389].

Значимо, що історизм у «Стехиному розі» О. Стороженка відсутній. У художній структурі твору домінує народне уявлення про демонологічну силу, здатну керувати людською долею. Розглядаючи це оповідання в сукупності з іншими історичними стороженковими творами: «Марко Проклятий», «Матусине благословення», «Закоханий чорт», дослідник М. Петров зараховує їх до фантастичних і менш достовірних історичних витворів автора з XVII століття, які є віддаленими від зазначених хронологічних рамок [8, с. 218]. Визначаючи хронотоп оповідання, літературознавець зауважує, що дія твору відбувається на березі Дніпра Полтавської губернії за часів Богдана Хмельницького, хоч за своїм змістом такий сюжет може належати до будь-якого сторіччя [8, с. 222]. Варто також зазначити, що художній простір у текстах Стороженка, на думку О. Новик, є категорією парадигми історії культури, що дає змогу автору надати своєму стилю оригінальності, поєднати в одному творі різножанрові структури, сполучити різночасові пласти, і тим самим змалювати панорамний світ давнини і сучасності [7].

За сюжетною структурою «Стехин ріг» наближений до раннього романтичного оповідання П. Куліша «Про те, від чого в містечку Воронежі висох Пішевців став» (1840). Такий взаємозв'язок не випадковий, оскільки, на думку Є. Нахліка, Стороженко «...сприйняв від О. Сомова, Гоголя, Гребінки та Куліша інтерес до народної фантастики та демонології» [6, с. 137].

В обох творах українських романтиків репрезентовано народну оповідь етнографічного характеру. Зокрема, в оповіданні Куліша відтворено історію місцевої пам'ятки Пешевцевого става, який зник через магічну дію материнських сліз. У «Стехиному розі» подано версію походження одного з дніпровських мисів, виникнення якого оповито ореолом містики та таємничості.

Провідним у цих романтичних оповіданнях є мотив занапашення людської душі нечистою силою. Кулішева героїня Наталка почала передчасно оплакувати чоловіка, тому і накликала на себе біду: стала таємничою коханкою нечистого. Стеха так само тужила за померлим нареченим, через що перетворилася на русалку і потрапила до палацу водяника.

Згубною для головних героїнь стає стихія води. Наталку поглинає глибочінь Пішевців става, а тіло красуні Стехи викидають на берег дніпровські хвилі. Долю цих героїнь, як правило, вирішують демонологічні персонажі, які часто намагаються спокусити своїх жертв багатством. Композиційно важливим є епізод оповідання «Стехин ріг», коли дівчина на дні річки знаходить магічне біле намисто. Вона забирає знахідку, і таким чином стає заручницею водяника. Зауважимо, що схожий епізод спокуси використано і в іншому романтичному творі П. Куліша – повісті «Огнений змії» (1841). Тут перелесник, намагаючись заволодіти душею Марусі, підкидає магічну скриню, доверху наповнену коштовностями. Дівчині не вдається пройти випробування: вона спокушається диявольським золотом та мимоволі стає коханкою вогняного змія. Варто зазначити, що в оповіданні «Стехин ріг» Стороженка відбувається передача заклятої коштовності іншому персонажу. Так, Стеха віддає підкинута водяником намисто ротмістрові, що згодом і призводить до його загибелі.

Важливу роль у розгортанні сюжетів романтичних оповідань Куліша і Стороженка відіграють образи батьків, які намагаються протистояти згубній демонологічній силі. Так, в оповіданні «Про те, від чого в містечку Воронежі висох Пішевців став» горе матері було настільки великим, що спроможне висушити величезний став. У «Стехиному розі» ідею батьківського порятунку висловлено в самому епіграфі, взятого, за авторським визначенням, з «Думи про бурю на Чорнім морі»: «Отцева й магчина молитва зі дна моря виймає, од гріхів смертельних душу одкупляє» [11, с. 389]. В оповіданні Стороженка сила щирої батьківської молитви змогла врятувати душу великої грішниці Стехи: «...душа Стехи, як от живушої і зцілюшої води відживає, відживає;

тепла молитва дійшла до господи <...> милосердний бог помиливував грішну! <...> Опам'ятались старі, дивляться – немає вже пліточки на тарілці, а лежать блакитні квіточки; не встигли ще опам'ятатися від одного чуда, як почули милий і знаний голос, голос Стехи» [11, с. 400].

У «Стехиному розі» Олексі Стороженка наявні також елементи фольклорної фантастики, репрезентовані використанням магічних метаморфоз. Так, антропоморфний демонологічний образ русалки, на яку перетворилася Стеха, стає зооморфним (обернення русалки на рибу), а згодом і флороморфним. Стеха в останнє з'являється перед батьками у вигляді блакитної квітки. Зазначимо, що такий флороморфний образ у фольклорі уособлює собою мир, спокій і душевну гармонію.

Крім фантастики, у сюжетобудові твору використано й містичні компоненти. Зокрема, в оповіданні «Стехин ріг» сон постає тим трансцендентним станом, завдяки якому здійснюється художня дія. Уві сні водяник намагається спокусити земну красуню, пропонуючи їй багатство та життя в палаці. Саме під дією чар сну Стеха, яка за демонологічною волею стала русалкою, оповідає матері власну історію занапащення душі. Зазначимо, що фінал «Стехиного рогу» Стороженка є більш оптимистичним у порівнянні з раннім кулішевим твором «Про те, від чого в містечку Воронежі висох Пішевців став». Завдяки батьківській молитві Бог таки змилосердився над душею грішниці, і її змогли поховати по-християнському.

Традиційно під час народного свята Івана Купала на місці Стехиного рогу збирається молодь, яка розкладає вогонь, вбирає могилу померлої вінками з барвінку та волошків. Таким чином, образ легендарної дівчини, яку спокусив водяник, повсякчас зберігається в народній пам'яті.

У розвитку подій «Стехиного рогу» провідну роль відіграють народні демонологічні образи: водяника або синька водяного, русалок і відьми. Першоосновою цього твору стало народне уявлення про водяного царя. Відповідно до давніх українських міфологічних вірувань, цей інfernальний персонаж «виглядає як риба, але може показуватися й чоловіком, особливо дідусем із довгою бородою» [1, с. 118]. Саме в образі старезного дідугана синько водяний постає перед красунею Стехою. Як правило, «водяники женяться із дівчатами, що потопляться, і плодять з ними діти» [1, с. 118]. Закохавшись з першого погляду в дівчину, синько водяний одразу захотів перетворити її на русалку, і таким чином назавжди ово-

лодіти серцем своєї обраниці. Саме він спровокував дівчину до гріха. За слушним зауваженням М. Петрова, Стеха з відчаю кинулася в Дніпро, і таким чином занапастила свою душу [8, с. 222]. Самогубство відбулося під час святкування Івана Купала, в найбільш небезпечний, за народними віруваннями, день: «У деяких місцевостях не купаються на Івана Купала, вважають, що в цей день водяник – іменинник і не любить, щоб його турбували під час гулянки» [4, с. 113].

Синько водяний перетворив Стеху на русалку та забрав до власного палацу. В українському фольклорі побутує така думка, що водяник «володіє річками, озерами, болотами – усією водою» [4, с. 113], він також має кришталевий палац. В оповіданні так зображено царське помешкання синька водяного: «...мури, стеля, дах – все з чистого скла. Столи, лавки, ослони – самоцвітного каміння, а долівка посипана дрібним, як мак, жемчугом» [11, с. 399].

У «Стехиному розі» відтворено ще одне народне вірування про водяника: «Коли люди купаються, водяники хапають їх за ноги і можуть утопити» [4, с. 113]. Ідентичний випадок трапився з коханим Стехи, коли той вирішив скупатися в Дунаї. Синько водяний настигнув свою жертву у воді та потягнув на дно, спричинивши тим самим трагедію.

В українському фольклорі побутує така детермінанта поведінки водяника: «Як розсердиться водяний господар, то ламає млини, греблі рве» [4, с. 113]. В оповіданні Стороженка досить виразно відтворено сцену гніву цього інfernального героя з приводу втечі своєї улюблениці-русалки: «Зараз згромадив чи не співсвіту хмари, з підземних джерел випустив вітри, з усіх річок стягнув воду. Ударила буря, якої з початку світу не бачили, полив дощ, як із відра, а Дніпро, надувши свою гриву, розколюхався, як о весні у повідь, і ревів, і стогнав, сердешний. Три доби лив дощ, дули вітри, аж земля колихалась, і була така темнота, як уночі. Дідуган певне намагався перекинути всю гору з нашим селом, та нічого не доказав» [11, с. 401].

Серед системи демонологічних образів у «Стехиному розі» варто виділити і образ русалки, для номінції якого використовують ще такі назви, як: водяні діви або лоскотухи. Відповідно до народних уявлень, «русалки цілий рік живуть у воді, виходять з води на землю весною, в Чистий четвер і гуляють на землі до осені» [4, с. 144]. Зазначимо, що про відвидини водяних красунь та їх спілкування з лісовим царем говориться в оповіданні О. Стороженка «Лесной

дидько й непевный» (1857): «Русалки йому дуже докучають, балуються, а він цього не дуже бажа. Зимою, бачите, вони сидять у болоті та в очеретах, а на весну в ліс вилазять; от він і терпить їх тільки до трійці, а там і жене втришия у царину, а вони не йдуть: бачите, хліба ще невеличкі, нікуди гаразд сховаться» [10, с. 401].

У фольклорі усталеним є уявлення про те, що русалками стають переважно «дівчата, що потопилися в часі купелі. Вони живуть на дні ріки в чудових, хрусталих палатах. Як місяць зайде в ночі, вони виходять на берег і співають чарівні пісні, а хто лиш зачує, підходить ближче. Тоді русалки заскобочують його насмерть» [1, с. 129]. Про це, зокрема, також переповідається у стороженковому творі: «... знатно отчухрал бы деркачами этих пакостных русалок. Они, проклятые, только и норовят, как бы залоскотать человека до смерти» [10, с. 401].

Цікаво, що в оповіданні «Стехин ріг» відтворено особливості побуту водяних дів: «...раки сидляють осетрів і бігають в перегони, як люди на скакунах, черепахи, як собачки на двох лапках танцюють, а іноді розберуть на свори щук і сомів, як хортів і ідуть на полювання, травити риби, як на зайців» [11, с. 399].

В системі демонологічних образів «Стехиного рогу» також вжито образ русалки-відьми, який у романтичній прозі зустрічається досить рідко: «Ще за життя вона була відмою, з нашого таки села, та якось приховала дощі, а тут їй на лихо

знайшовся такий знахар, та й утопив її, кляту, от і потрапила вона до дідугана в русалки, та хоч, і стала русалкою, відьомства свого все ж не забувала» [11, с. 399]. Як бачимо, тут образ русалки зазнає своєї магічної метаморфози: водяною дівою може стати не тільки проста дівчина, але і відьма: «Відьму, яку на місці злочину не спіймали, а лише підозрювали, піддавали випробовуванню водою. Таке випробовування, або ордалія, відоме скрізь і не тільки середньовічним, а й давнім народам, <.....> і базується воно на переконанні, що вода відштовхує винуватого, через що він і не тоне..» [5, с. 58].

Висновки. Отже, оповідання «Стехин ріг» Олекси Стороженка є оригінальним і новаторським явищем в українській літературі XIX століття, художню довершеність якого визначає фольклорна доміліанта. Тут передусім вбачається сюжетна паралель з раннім романтичним твором П. Куліша «Про те, від чого в містечку Воронежі висох Пішевець став». Ймовірно, це зумовлено творчим наслідуванням прозаїка в кулішевій розробці мотиву оволодіння людської душі нечистою силою.

У маловідомому творі Стороженка спорідненість з усною народною традицією становить контамінація таких художніх ознак: функціонування інфернальних образів (відьми, русалок, водяника); використання магічних метаморфоз, елементів містицизму і таємничості; дидактизм; перемога добра над злом; утвердження справедливості та засудження людського гріха тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Гнатюк В. Нарис української міфології. Львів: Інститут народознавства Національної академії наук України, 2000. 264 с.
2. Данилюк-Терещук Т. Фольклорно-міфологічний образ чорта в художній площині творів Олекси Стороженка *Міфологія і фольклор*. № 2–3 (3). 2009. С. 49–57.
3. Іваннікова Л. Фольклоризм творів Олекси Стороженка: проєкція на сьогодення *Українське мистецтвознавство: матеріали, дослідження, рецензії*. Вип. 16. 2016. С. 174–182.
4. Кононенко О. Українська міфологія. Божества і духи. Харків: Фолю, 2017. 191 с.
5. Миларадович В. Українська відьма: Нариси з української демонології. Київ: Веселка, 1993. 72 с.
6. Нахлік Є. Українська романтична проза 20–60-х років XIX ст. Київ: Наукова думка, 1988. 320 с.
7. Новик О. Проблема культурної парадигми простору в творчості українських романтиків (на матеріалі творів Олекси Стороженка) *Актуальні проблеми слов'янської філології. Серія: Лінгвістика і літературознавство*. 2009. Вип. XX. С. 97–105. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/16542>
8. Петров Н. И. Очерки истории украинской литературы XIX столетия. Киев: В типографии И. и А. Давиденко, 1884. 473 с.
9. Решетуца С. Проза Олекси Стороженка: жанрово-стильові особливості: автореф. дис.-ції к. філол. н. Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2007. http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe
10. Стороженко О. Марко Проклятий: Повість. Оповідання. Київ: Дніпро, 1989. 623 с.
11. Стороженко О. Твори. Том третій. Друге видання. Харків: Література і мистецтво, 1931. 417 с.
12. Хропко П. Олекса Стороженко і його літературна спадщина *Стороженко О. Марко Проклятий: Повість. Оповідання*. Київ: Дніпро, 1989. С. 5–20.
13. Шамрай А. Українські оповідання Олекси Стороженка *Стороженко О. Том перший. Українські оповідання*. Харків-Одеса: Державне видавництво України, 1930. С. 7–57.